

Helsinška povelja

Glasilo
Helsinškog
odбора za
ljudska prava
u Srbiji

broj 153-154 • jul-avgust 2011 • godina XVI

SRBIJA strah od kandidature

Region Balkana

- Nesposobnost za regionalnu saradnju
- Kredit koji se brzo troši
- Makedonija: Muke s demokratijom
- Crna Gora: Crnski i gorski
- Dokazivanje patriotizma

i još:

Povratak kosovske teme

- Stare dileme - nova iskušenja
- Mirno ali neizvesno

Tranziciona pravda

- Zločin i dalje traje
- Istina u službi mita

Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama

PIŠE: NIKOLA SAMARDŽIĆ

Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama, inicijativa naučnika je zamisao o nastanku kolektivne istorije raspada Jugoslavije koju je realizovao prof. Čarls Ingrao (Charles Ingrao, Purdue University, West Lafayette, Indiana, USA)¹. *Inicijativa naučnika* je kolektivno istraživanje istorije jugoslovenske dezintegracije, prvi takav projekat ostvaren na području bivše Jugoslavije, uključujući saradnike iz SAD, Evrope, Australije, itd.² Objavljivanje *Inicijative* potvrda je početne pretpostavke urednika da su jugoslovenski naučnici u stanju da zajednički istražuju, poštujući visoke metodološke standarde. Ingrao je predvideo da *Inicijativa naučnika* ponudi zajedničku platformu za medije i političare kako bi se pokrenuli u suočavanju s „jugoslovenskim kontroverzama“ i njihovom postupnom prevazilaženju. Projekat *Inicijative* je, nakon objavljivanja zajedničke, kolektivne studije, upravo u fazi pripreme javnog medijskog i političkog dijaloga, rasprava i procesa.

Jugoslovenska dezintegracija je još uvek u političkom, institucionalnom smislu nedovršen proces, koji je u razdoblju oružanih obračuna (1990-1999) privlačio pažnju medija i istoriografije na globalnom planu. Jugoslovenska zajednica je dva puta nestajala u procesima krupnih istorijskih promena. Prvi put je bila plen sila Osovine u Drugom svetskom ratu. Konačno se raspala u kontekstu pada komunizma i raspada Sovjetskog Saveza. Neuspeh jugoslovenskog projekta potekao je, ipak, pre iz unutrašnjih, sopstvenih slabosti i pobuda, u nemogućnosti uspostavljanja trajnog integrativnog kontitutivnog uređenja koje bi pomirilo sve

centripetalne i centrifugalne sile i interese. „Tokom prethodnog stoleća, nacionalne elite su koristile svaka svoje narative kako bi opravdale raspadanje multietničkih društava i legitimitet nacionalne države koja ih je zamenila. Mogu li naučnici iskoristiti istoriju kao sredstvo za promociju uzajamnog priznavanje i pomirenja? Tokom protekle decenije konzorcijum istoričara i društvenih naučnika je nastojao učiniti upravo to, preko novopodignutih političkih i kulturnih granica bivše Jugoslavije“ (Ingrao).

Da li bi se moglo pretpostaviti da je jugoslovenska kultura ipak nadživela institucionalnu, političku i društvenu dezintegraciju? Racionalizam jugoslovenskog projekta nije odoleo iskušenjima iracionalnih poriva i razaranja. Jugoslavija nije prihvatila niti dovoljno razumela slična integrativna iskustva, američko ili evropsko. Nije raspolagala dovoljnim ljudskim, intelektualnim i kulturnim potencijalima koji bi omogućili njeno uključivanje u evropske integracione procese, koje je relativno rano, 1918, najavila svojim nastankom, i, potom 1945, svojom obnovom. Jedan od izazova u tumačenju jugoslovenskog fenomena je i u nemogućnosti da se Jugoslavija, upravo zbog svoga opšteg istorijskog značaja, koji prevazilazi njene prostorne i vremenske granice, posmatra izvan pristrasnosti koja se takođe zasniva na konkretnom istorijskom iskustvu.

Neuspeh Jugoslavije u kontrastu je i sa opštom balkanskom stvarnošću u kojoj je proizvodnja kolektivnih ideniteta i kolektivnih razlika ukazivala na jedinstvo prostora u celini, naročito u važnim kulturno-istorijskim karakteristikama: mentalitet, materijalni i svakodnevni život. Jugoslavija je dugoročno asimilirala srpsko-hrvatski (hrvatsko-srpski) jezički i kulturni prostor. Taj proces je, zahvaljujući medijama i tehnologijama savremenih komunikacija, i stvarnoj kulturnoj bliskosti, nastavio da se odvija i nakon njenog nestanka. Pojedinačna tumačenja sopstvene prošlosti i

1 *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika* (priredili Charles Ingrao, Thomas A. Emmert), Sarajevo: Buybook, 2010; *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative* (ed. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert), Purdue University Press, 2009). Engleska verzija dostupna je na: <http://www.gradjanske.org/page/civilSocietyDevelopment/sr/center/publications.html>

2 Ovde su navedeni autori najavljeni na početku projekta: <http://www.cla.purdue.edu/history/facstaff/ingrao/si/prospectus.pdf>.

karakterologija suseda, međutim, otkrivaju u istorijskim naracijama tenencioznost u izboru činjenica i njihovom tumačenju, isticanjem nacionalnih mitova bez obzira na njihovo zajedničko poreklo, nekad i područja iracionalnog ili podsvesnog: podvlačenje nacionalnih uspeha, heroizam, nekad i samoviktimizacija.

Srpska politika i kultura odmakle su najdalje i u konstrukciji i u dekonstrukciji jugoslovenskog mita i jugoslovenske stvarnosti. U epohi savremenog, institucionalizovanog nacionalizma, Srbija je stvorila institucije i mehanizme koji su doprili njenoj sposobnosti da relativno samostalno, u odnosu na susede donosi odluke, ne ulazeći u kvalitet tih odluka i njihove posledice. Uspostavila je jasan kontinuitet nacionalne naracije koja je pratila razvoj državnosti i podsticala širenje granica i zona uticaja. To nasleđe, relativni ispunjenog, zadovoljenog nacionalizma i vojno-političkog liderstva i narodnog heroizma u balkanskim i Prvom svetskom ratu unela je u prvu Jugoslaviju.

Nacionalni sukobi u dve Jugoslavije bili su specifični u odnosu na njenu unutrašnju strukturu i međunarodne odnose. Kontekst tih sukoba, kad su dostizali vrhunce u stepenu agresije, materijalnim i ljudskim žrtvama, i presudno uticali na neposrednu budućnost, bili su Drugi svetski rat, koji se u Jugoslaviji vodio 1941-1945, i pad komunizma u istočnoj Evropi, ujedinjenje Nemačke, raspad Sovjetskog Saveza i stvaranje Evropske unije 1989-1992.

Inicijativa je nastala na ideji o traganju za naučnim metodom koji bi približio različite poglede na jugoslovensku zajedničku istoriju, naročito na proces njene konačne dezintegracije, kolektivnim istraživanjem, utvrđivanjem nepobitnih činjenica, otvaranjem javnog dijaloga istoričara i ostalih stručnjaka, podrškom duhu uzajamnog uvažavanja i tolerancije. Ograničenja u ostvarenju takve ideje, na samom početku XXI veka, bila su očigledna. Okolnosti su se u tom smislu sporo menjale.

Postjugoslovenske zajednice su, u toku dugotrajnog procesa proizvodnje kolektivnih identiteta, razlika i negativnih emocija, razvile čitav sistem narativa o „istinama“ koje su doprinele izgradnji uzajamnog nepoverenja, udaljavanja ili mržnje u odnosu na nacionalne zajednice s kojima se do nedavno mirno koegzistiralo. Događaje u Jugoslaviji od kraja osamdesetih su stvarali i tumačili gotovo ekskluzivno nacionalistički političari i njihova klijentela u institucijama i medijima. I u toj činjenici se pokušalo tragati za jednom novom ulogom istoričara i ostalih naučnika: na koji način prevladati nacionalne, verske i kulturne razlike produbljene političkim i medijskim manipulacijama, kako doći do verodostojnih činjenica o nedavnoj istorijskoj stvarnosti, ili do istorije sopstvenog vremena, i dalje ispunjenog živim sećanjima, traumama i snažnim emocijama. Za nauku su se postavila pitanja istorijske distance, i prirode, karaktera i verodostojnosti izvora za novo, u svemu specifično istorijsko razdoblje, kad se odluke, zbog brzine događaja i svih njihovih posebnosti, nisu obavezno donosile u institucijama, a sigurno se nisu uvek beležile u zvaničnim protokolima.

Inicijativa pokušava da pronađe i neku vrstu praznog prostora koji su istoričarima i naučnicima prepustili političari, novinari ili „analitičari“, u tumačenju bliske prošlosti, i debatama koje se odnose na neposrednu budućnost, pre svega u odnosima koji su jugoslovenske nacije izložili neposrednim obračunima. Pretpostavka je da su činjenice i tumačenja koje bi ponudili naučnici više zasnovane na metodologiji koja traga za istinom umesto da se bavi manipulacijama. Verovatno nije potrebno obrazlagati da su uređene institucije, regionalna saradnja i etnički odnosi koji su u usponu, koji se brižljivo prate i neguju, takođe povoljan okvir razvoja svih nauka, time i istorijske nauke. Važno je i mišljenje da su, za razliku od državnih administracija čiji su mandati obično četvorogodišnji, i u njihovih vremenskim okvirima,

dodatno suženim preizbornim i postizbornim kampaњama, istoričari i naučnici u stanju da se dugoročno usredsrede na problematiku koja se odnosi i na nedavnu prošlost i na budućnost.

Projekat *Inicijative* trebalo je da, između ostalog, suzi prazan prostor koji je, očigledno prisutan kod istoričara i ostalih naučnika, između njihovih stvarnih uverenja, procena i tumačenja, i stavova koje su spremni da javno iznesu. Jugoslovenski karakter projekta nagovešten je upravo njihovom relativnom depersonifikacijom u jednome kolektivnom pisanju zajedničkog istorijskog narativa. Bila je važna i potvrda pretpostavke, i to je jedan od uspeha ovog projekta, da su naučnici za to školovani, obučeni, za razliku od političara ili novinara posvećenih dnevnim, prolaznim interesima i uticajnih grupa, da prepoznaju i kritički analiziraju mnoštvo izvora i tumačenja. Istoričari pojedinačne događaje posmatraju u sferi šire strukturne, i time sposobniji u traganju za dugoročnim, sistemskim rešenjima koja bi vodila obustavljanju etničkih napetosti i sukoba.

Inicijativa je bila izvodljiva, a to je postala i njena važna poruka, zahvaljujući potencijalima, samim po sebi, postjugoslovenskih historiografija. Jugoslavija je, u godinama koje su prethodile njenom rasturanju, postigla zavidan razvoj nauke i kulture, naročito u važnim urbanim, univerzitetskim centrima. *Inicijativa* je potvrda da Jugoslaviju njenu prethodnu prošlost, i istoriju koja je nastupila nakon njene dezintegracije, koja se odvijala i u samom toku nastanka završnog rukopisa *Inicijative*, najbolje poznaju i razumeju njeni sopstveni istoričari. Njihovo zajedničko istraživanje, utvrđivanje činjenica i njihovo tumačenje, nije posao tužilaštva ili suda. *Inicijativa* je kreativan, koristan i svrsishodan napor, koji se odvijao u saradnji sa evropskim i američkim naučnicima.

Inicijativa bi trebalo da je samo prva u nizu zajedničkih istorija, „narativa“, koje uzajamno poništavaju, dekonstruišu mitove, predubeđenja, sisteme laži i neistina koji su u osnovi jugosloveskog sukoba. Takva njihova ostvarenja, poput same *Inicijative*, najpouzdanija su osnova političarima i medijima ukoliko postanu rešeni da izgrade novu platformu zajedničke, integrativne institucionalne i kulturne budućnosti.

Inicijativa je i važno suočavanje s tradicionalnim balkanskim pesimizmom. Odbačena je u metodi, inače prevaziđena „istorijska distanca“. Prevaziđena su sazajna i interpretativna ograničenja

koja nameću mitovi i „neodgovarajuće“, nezgodne činjenice. Tema rasprava postali su izvori i put do nepobitno utvrđenih činjenica. U istraživanju istorije „našeg vremena“ nikad se više nije postavljalo pitanje izvora, mada su izvori danas dostupniji i raznovrsniji nego ikad u prošlosti: stotine hiljade stranica državne dokumentacije, iskaza u medijima, objavljenih svedočanstava, dokumentarni snimci, intervjui, i ogromna građa nastala u radu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu. Istorija proteklih decenija, naročito od prvog „CNN rata“, američke intervencije u Zalivu 1991, ispričana je, iz sata u sat, nekad iz minuta u minut, u medijima i u sredstvima novih digitalnih tehnologija, u dnevnicima i memoarima, analizama, javnim raspravama, na konferencijama, i u zvaničnim institucijama, mada su zvanične odluke, „državni papiri“ od manjeg značaja nego u prethodnim razdobljima prošlost, i nisu slučajno od činjenica postala važnija njihova tumačenja.

Inicijativa je potvrdila da su sumnje u sazajnu vrednost građe koja nije zvaničnog, institucionalnog porekla neopravdane, i da nema više potrebe da se insistira na pojmu istorijske distance. Ovakva, kolektivna istraživanja, koja podrazumevaju gotovo svakodnevnu komunikaciju (prof. Ingraio je razmenio s liderima istraživačkih timova i ostalim saradnicima više od 20.000 mailova), usklađivanje činjenica i njihove interpretacije, imaju ne samo metodološke implikacije, njihov uticaj na opšte političke, društvene ili kulturne odnose, naročito u postkonfliktnim područjima kakva je bivša Jugoslavija, podrazumevajući medijsku i političku podršku, otvara prostor razmatranjima i nove uloge istorijske nauke. Naročito u vremenu kad su humanističke nauke izolovane, često i samoizolovane od svakodnevice, od tržišta, od racionalne ili iracionalne stvarnosti, svejedno, upućene na sebe same, i isključivo se u njihovom okviru prosuđuje njihov *impact factor*, zapravo sposobnost da se bave isključivo samima sobom.

Urednik se jasno ogradio od mogućih pretpostavki da bi *Inicijativa* mogla da pledira da bude „konačna reč“ o jugoslovenskom sukobu, a zapravo je jedan od prvih pokušaja da se pre svega ličnom strukturom istraživača i saradnika ostvari jedan nov standard pogleda na nedavnu, još uvek živu i traumatizirajuću prošlost, pre svega u domenu izbora i prezentacije najvažnijih činjenica. *Inicijativa* će, u svakom slučaju, ostati nedovršena ukoliko izostane politička i medijska podrška

kritičkim javnim raspravama u svim društvenim zajednicama poteklim iz jugoslovenske federacije, kako bi se metod kolektivnog naučnog istraživanja preneo u područje međukulturnog dijaloga (ukoliko su „kulturne razlike“ koje dele jugoslovenske narode zaista krupne i važne), i rešavanja sukoba.

Eventualna društveno-politička uloga *Inicijative*, njen *impact* na važne procese koji bi pripali budućnosti i njenim konfliktnim i postkonfliktnim opterećenjima, podvučena je odlukom da istraživački pristup bude tematski, kako bi se time naglasila pitanja koja su urednici smatrali ključnim. To su pre svega ona pitanja oko kojih i u nauci i u opipljivoj stvarnosti postoje važne protivrečnosti. „Prvo, svaki pokušaj da se postignu uzajamno uvažavanje i prihvatanje zahteva jasno definisane ciljeve. Od samog početka, prvenstveni cilj projekta bio je stvoriti timove istraživača koji će pokušati da reše one glavne sporove koji su podelili narode jugoslovenskih država naslednica.

Projekat je „inkluzivan“. „Za početak, odluka da se formira deset istraživačkih timova za rešavanje svake od ciljanih kontroverzi odražava predanost ispitivanju svih važnih predmeta rasprave. Da to nije učinjeno neizbežno bi se izazvale optužbe za pristrasnost izbora. Umesto toga, svih deset tema su svesno smišljene kao dvosekli mačevi za kojima bi mogle posegnuti dve ili više 'strana' u svakoj kontroverzi.“ „Predanost inkluzivnosti takođe je obuhvatila učesnike projekta“. „Kako je, međutim, sve više i više naučnika izražavalo interes za ulazak, shvatili smo da bi odbijanje bilo koga sa stvarnim interesovanjem i stručnošću, moglo izazvati optužbe za selektivnu pristrasnost, naročito ekstremnih nacionalista posvećenih diskreditaciji zajedničke narative“ (Ingrao). Urednik je bio uveren da će profesionalnost učesnika (i njihovo okupljanje oko kontroverzi, podrazumevajući sučeljavanje mišljenja), sama po obezbediti visoke standarde naučnog metoda. Istovremeno je upozorio da će, bez obzora na „naučni integritet“ njenih autora *Inicijativa* biti prepuštena širokoj javnosti i javnoj debati, uz neizvesnost da li će takva publika smatrati učesnike projekta kompetentnim i nepristrasnim.

Posebnost *Inicijative* je ne samo metod njenog nastanka, poreklo i struktura autora, itd., nego i njeno mesto u postjugoslovenskoj stvarnosti. *Inicijativa* je udruženi projekat američkih, evropskih i jugoslovenskih naučnika, time i jedan od prvih ostvarenih projekata u postjugoslovenskoj istoriografiji u

opštem jugoslovenskom kulturnom okviru. Tok istorije sam po sebi je, u procesu jugoslovenske dezintegracije ukazao na neodrživost jugoslovenske zajednice kao političkog multietničkog i multikulturnog projekta. Dezintegraciju su pratili etničko čišćenje, urbicid i sociocid. Jugoslavija je tako postala jedan od primera neodrživosti intelektualnih zamisli o multietničkoj koegzistenciji, utopija koje je srušio još Prvi svetski rat, mada je upravo iz pepela destrukcije toga sukoba nastala jugoslovenska multietnička zajednica. U slučaju Jugoslavije, kontroverze su pratile i njeno nastajanje i njeno uništenje. Etnička fragmentacija inače je pratila proces oslobađanja i demokratizacije centralne i istočne Evrope nakon 1989. U međuvremenu su takođe opstala multietnička društva, sa različitim stupnjevima unutrašnje „antagonističke tolerancije“. Bugarska, Rumunija, Slovačka i tri baltičke države su uredile odnose većinskih i manjinskih zajednica tako da su se kvalifikovale za članstvo u Evropskoj uniji. Pitanja multikulturalizma, asimilacije, segregacije i političke religije i dalje su prisutna u razvijenim i složenim sistemima, kakvi su SAD, Kanada, Francuska ili Nemačka. Jedna od jugoslovenskih kontroverzi je i u ishodu asimilacije, zasnovana i na međusobnoj sličnosti, samoj po sebi, većine jugoslovenskih konstitutivnih zajednica, koja je u izvesnoj meri dopustila opstanak i trajanje jugoslovenskog kulturnog prostora. Da li je ta nova postjugoslovenska kultura nadživela proces dezintegracije? U tom smislu je važna uloga medija, uključujući one koji su doprineli dezintegraciji, nasilju i zločinima, razvoj digitalnih tehnologija i telekomunikacija, otvaranje tržišta i, donekle, procesi novog političkog približavanja i pomirenja.

Jedna od jugoslovenskih kontroverzi odnosi se na proizvodnju identiteta i međusobnih razlika. Stvarnost prve i druge Jugoslavije odvijala se u etničkoj saradnji i verskoj toleranciji. Prva i druga Jugoslavija dostigle su, u tom smislu, za svoje kapacitete i u svoje vreme, visok stupanj unutrašnje harmonije. Tu harmoniju narušavali su politički sukobi i međunarodne krize. Etnička distanca bila je gotovo srazmerna kulturnoj distanci. O tome su najupečatljivije svedočili međuetnički brakovi. Ideja jugoslovenske nacije i jugoslovenskog identiteta opirala se ideji „bratstva i jedinstva“, i takođe nadživela, mada kao marginalna pojava, proces dezintegracije. Evropska budućnost za koju su se formalno opredelile sve

postjugoslovenske političke zajednice podrazumeva brisanje uspostavljenih granica i nove okvire i procese kulturne, i svake druge saradnje.

Do kraja osamdesetih u Jugoslaviji nije bilo ozbiljnih i masovnih primera etničke i verske diskriminacije. Etnička distanca je do toga vremena bila stabilna, niska, štaviše u blagom opadanju. Nacionalistički sistem vrednosti do kraja osamdesetih u Srbiji je prihvatalo manje od trećine, a ekstremni nacionalizam manje od 15 odsto. Etnička distanca pojavila se u samom toku procesa dezintegracije. Osim prema etničkim Albancima i Romima, ona je među Srbima gotovo upola manja nego među Hrvatima i Bošnjacima (izuzimajući Srbe u BiH). Novija istraživanja ukazuju da na uvećanu etničku distancu utiču nisko obrazovanje i emotivna nezrelost. Kako su na to ukazivala istraživanja *Inicijative*, dezintegracija Jugoslavije je bila ishod manipulacija kojima su se služile političke, intelektualne i medijske elite. Važan činilac bila je slabost federalne vlade. Opređenje dela JNA koja je postala instrument Beograda naročito je ukazalo na nepostojanje institucija voljnih i sposobnih da zaustave sukobe. Elite su pothranjivale kolektivistička uverenja o neizbežnosti i visokoj svrsi rata. Mediji su smišljeno razbijali osećanja bliskosti, sličnosti, zajednice i zajedničkih interesa, i uspostavljene stvarne ljudske i institucionalne veze. Jedan od argumenata odnosio se, na svim zaraćenim stranama, na neizlečene traume iz Drugog svetskog rata. Dugo trajanje te traume, stvarno ili ideologizirano, tumačilo se nelogičnom i nepravednom unutrašnjom podelom jugoslovenske federacije. Demokratska rekonstrukcija, izgradnja zajedničkog pluralističkog, otvorenog i demokratskog društva, konačno i evropska integracija, takve ideje su, lišene institucionalne potpore, bile nedovoljno artikulisane i vremenom odbačene na daleku marginu procesa. Jedan od argumenata kojima su se podsticale etničke i verske razlike postala je ekonomska kriza koja se provlačila kroz osamdesete, i pogađala najviše najsiriromašnije

slojeve (ti slojevi su neposredno uključeni u oružane obračune, i među njima je najviše ljudskih žrtava). Autoritaran karakter komunizma odgovarao je tradicionalnom patrijarhalnom društvenom poretku. Nacionalizam je, ne samo u Jugoslaviji, postao poslednje utočište komunizma. Jugoslovenske republike bile su gotovo primorane pod unutrašnjim i spoljnim pritiskom da prihvate višestranački pluralizam. Taj pluralizam bilo je najlakše potopiti, obesmisлити u nacionalizmu. Opštu destrukciju, etnicid, urbicid i sociocid, pratila je dehumanizacija, postupno navikavanje društva na nasilje, govor mržnje i medijske manipulacije.

Jedna od osnovnih ideja *Inicijative* je u uverenju da bi „pozitivnije, uravnoteženije pripovedanje moglo i moralo igrati ulogu u promovisanju ozdravljenja i pomirenja“. Tu se, ipak, potcenjuje snaga starih i novih mitova o posebnoj, naročitoj ulozi nacija i religija, ili o njihovom progonu i viktimizaciji. Mitovi su suštinski deo ličnosti i kolektivnih kulturnih modela istovremeno. Za mitove je vezan fenomen lične zavisnosti. Oni postaju deo karaktera i obrazac mišljenja, naročito u traumatizirajućim okolnostima. Dugo trajanje ekonomske i političke tranzicije ostavilo je duboke tragove u društvenoj strukturi, stvarajući unutar nje same, u širokom prostranstvu tranzicionih gubitnika, nove frustracije podložne kolektivističkim mitovima koji doprinose da se politička i ekonomska diskriminacija (naročito povrede načela ljudske jednakosti i vladavine prava), relativizuju u korist negovanja upravo onih stavova i osećanja koji su doprineli postojećoj opštoj dezintegraciji. Jedno od uverenja na kojima je nastala *Inicijativa* je u potrebi da odnos prema nedavnoj prošlosti, kao odnos prema istini postane nov oslonac kulturnog i političkog identiteta svake postjugoslovenske zajednice. Verovatno podrazumevajući pretpostavku da samo odgovoran odnos prema prošlosti podrazumeva odgovoran odnos prema budućnosti.